

10.

Із записок Вадима.

.....
І не тільки з батьками, а взагалі моє поведження мені не подобається.

Я, наприклад, можу взяти грошей у добродія Микульського. Я маю повне право на це, я свої, зароблені гроші беру.

І не можу! І в тому, що не можу, що зщулююся весь, як тільки подумаю, що звертаюся до його, — і єсть моя непростима слабкість, єсть моє гріхопадіння.

І знаю ж, що цьому падінню в великій мірі сприяє те, що я не маю грошей, що я голодую і фізично ослаб. Від сеї фізичної слабости я почуваю себе знов тим цуциком, який колись сковучив у лісах тайги.

Крім того, я мушу Саламандрі віддати двадцять копійок. Вона мовчить. Учора нічого не сказала. Сьогодні вранці вже не питала, чи треба мені самувар! І хоч я нікуди ні до яких “знайомих” чай пити не ходив і з хати не виходив, вона про самувар мовчала.

Але не можу, не маю сил! Збірився, рішуче збірився сьогодні сказати: “Пане Микульський! Прошу мені дати десять рублів”. Без пояснень, без вибачень, просто, спокійно, як цілком нормальну річ сказати. Але... ганебно мовчав. Ганебно хотів навіть, щоб його в цей час дома не було. Ні, був. Навіть, наче навмисне, прийшов у кімнату, де ми заімпанували з Славком, сидів довго, ніби чекаючи, коли ж я скажу.

І серця не було й нема у мене проти його. Він так тихо й сумно сидів, так несміло й трівожно поглядав на свого сина, що я ніби винуватим почув себе перед ним. Щось тяжке у його є, такий вигляд він має. Хто знає, може, в його й справді не було грошей, як я прохав. Може, його щось своє мучило й боліло, а я з своїм ліз.

І Славко якимось чудно подивляється на свого батька. Бідне хлопча! У його вже сердечна хвороба. Йому не можна бігати, хвилюватись, кричати, радіти, плакати — інакше буде сердечний припадок. Личко його бліде, з блакитними тоненькими ниточками жил під шкірою. І дуже червоні губи. Він так обережно сідає на стілець. Спочатку сяде боком на кінчик, а потім весь підсувається. Складе худі бліді руки на книжку й кротко дивиться на мене: що будем робити. А мені мимоволі лізуть в голову порівняння: цьому шкодить їсти, бігати, рухатись. А тим “Наха — Ваха, Зінь — Тінь, Ойда — Лусь” шкодить не їсти, не бігати, не рухатись.

Я, здається, впадаю в соціальний сентименталізм? Коли я ще пару днів поголодую, я, напевне, так розчулюсь, що форменно буду плакати від всякої дурниці. Я це передчуваю.

Як сказала Олеся? “У вас очі блищать, як у п’яного. Ви часто робите вражіння нападпитку”. Щось таке вона сказала.

— Так, я таки іноді випиваю, — одповів я.

І знов моя підлота: мені тепло дивитись на цю дівчину. Мені приємно, що вона така гнучка й ходить, одкидаючи верхню частину тіла назад, немов весь час старається не горбитись. Іноді вона неначе зневажливо й гордо приплющує очі й підводить голову. Але в той же час легенько всім лицем, навіть кротким чолом своїм, червоніє. І зараз же після цього — несподіваний перехід до доброї, уважливої посмішки.

Я знаю, не це мене теплить. Що мені якась там Олеся? Теплить мене моя слабкість, моя пробоїна.

.....
І знов лицарство.

Виходячи з дому й проходячи подвір'ям, я побачив таку сцену. Коло воріт стояла маленька дівчинка год чотирьох-п'яти, у червоному пальтичку, в біленьких гамашах і якомусь капорці. На улиці у рямцях фіртки виднілись одрізки постатей: салдата й якоїсь жінки (як потім виявилось, няньки червоненької дівчинки). Перед дитиною навприсядки сиділа Саламандра й щось чи говорила дівчинці, чи давала. Мені було видно все личко останньої, воно злегенька й трошки соромливо, але вдоволено всміхалось. Надзвичайно гарненьке й миле личко, я рідко стрічав таке!

Раптом з ганку будинку швидко вибігла якась пані, на бігу накидаючи на себе велику хустку, і закричала:

— Лукерія! Лукерія!

Дівчинка глянула на пані, радісно підняла угору ручку з чимсь і весело, дзвінко закричала:

— Мама! Дивись! А що я маю!

— З-за воріт швидко вбігла в двір Лукерія, нянька.

— Ти ж як це дивишся за дитиною? — закричала пані ще здалеку, й мені було видно, що в неї дуже жовте лице й чорні пукаті очі. — Чого ти дозволяєш, щоб всякі підходили до Мусі? Тобі чого треба? — повернувшись вона до Саламандри, яка встала й одступила від дитини. — Як ти смієш зачіпач дітей? Лукерія, зараз же додому! Я тобі сьогодні ж роцот. Мені таких не треба, ти не салдатів глядїть нанята, а дитину, її на смерть перелякати можуть. Що це в тебе? Що? — підбігаючи вже до Мусі, строго й трівожно нахилилась вона до ручки дитини, в якій було щось синеньке.

— Це цукерок... Мені та тьотя дала, — з несмілою посмішкою сказало дитинча.

— Кинь! Кинь зараз же! — вихоплюючи з рук дівчинки цукерку й з годливостю кидаючи вбік, закричала пані. — А ти, — раптом звернувшись вона до Саламандри, — не смій мені наблизатись до дитини! Пішла геть! Страховище! З дитиною припадок міг статися. Це страх що таке. Я управляючому буду жалітись. Не можна дитину випустити на двір, щоб якісь каліки не обступили її. Муся, додому!

В цей час підбіг звідкись дворник з лопатою в руках. Пані зараз же почала йому з криком образи й гніву жалітись.

Саламандра стояла, гордовито-жалько випнувши груди й злими очима поглядаючи на пані. Муся з непорозумінням і опасливо зиркала на "тьотю".

І от тут я знов не витримав. Звернувшись до пані, я сказав:

— Ця жінка, здається, нічого злого дитині не зробила. Ви даремно так хвилюєтесь, добродійко.

Вона озирнула мене таким здивованим, холодним і зневажливим поглядом, що я проти волі засміявся. А дворник строго сказав мені:

— Проходіть, господін. Тут не ваше діло.

— А це, чоловіче, ви вже мені лишіть знати, чиє тут діло. Ця жінка... — хитнув я головою на пані, навмисне кажучи не "дама", а "жінка", — образила без всякої вини чоловіка. І ще жаліється.

— Лукерія! До-дому! — шарпнулась пані й побігла крикнучи:

— Сьогодні ж жалобу управляючому!

Лукерія поспішно повела за нею дівчинку, у якої аж ніжки плутались від швидкої ходи.

Дворник провів пані очима, буркнув: "Жалійся! Звісна вже...", — і пішов, не глянувши на нас; але бурканням цим, очевидно, показавши, на чийому боці була його симпатія.

Саламандра теж пішла до будинку, не сказавши мені ні слова й з тим самим злим виразом лиця.

Але мені цікаво найбільше те, що вона навіть цукерків купила дівчинці! І хтозна, що їй болячіше було, — чи те, що дурна панійка образила її, чи те, що побачили, як вона до дитини ласцалась.

.....
Був у Піддубного. О, цього візиту вже я ніколи не забуду.

Я пішов до його позичити грошей. Більше нічого не мав на увазі. Та й що я міг мати? Вся помилка моя в тім, що я зразу не сказав йому, за чим прийшов. От просто мовляв, так, у гості.

— А! А! Приємно,приємно! Стельмащець! Прошу, прошу!

Не знаю, чи він дійсно був задоволений? Але це не важно.

В сінях же наткнувся на Ріну, Ося й Антошку. Вони, видно, про щось нашвидку радились, бо не входили в покої. Чи, може, через те, що Антошка ненавидить інтеллігентів? Всі мовчали, як я ввійшов, але з таким виглядом, що зараз же почнуть знов говорити, як я та Клим-Клим вийдемо з сіней.

Я уклонився, й мені відповіла тільки Ріна, а Антошка й Ось немов не помітили, і в цей мент брат щось почав шопотіти Антонові. Лиця у них, як видалось мені, були схвильовані.

В кабінеті у Кліма я мимоволі прислухався до сіней. Чувся глухий гомін їхніх голосів. Потім грюкнули двері на сходи. Хтось пішов. Усі чи тільки Антошка? Чи Антошка й Ось? Ось був роздягнений, а Антошка в пальті. Але Ось міг і одягнутись.

Клим-Клим, спасибі йому, говорив сам, навіть не потребуючи, щоб його пильно слухали. Щось і в йому мені здалося не зовсім нормальним. Занадто якимось він шумно й безтурботно щебетав, занадто сильно стукав мене своєю короткою ручкою по плечі.

Потім, як тільки грюкнули двері (я помітив, що зараз же після цього), він ухопив мене під руку й потягнув за собою.

— Та куди? Чекай, я хочу дещо...

— В їдальню, братіку, в їдальню. Там усі наші. Ось там, Ріна, Тота, Панаєв. Не знаєш Панаєва? Знаменитий чоловік! Російський учений, чи не учений, а швидче кабінетний — соціал-демократ. Геніальний розум, освіченість, манери... Він з старого поміщицького роду. Типичний російський інтеллігент. Але знаменитий чоловік!

Я не пішов би. Мене не цікавили знамениті люди. Але цікавило, чи пішов Ось. Коли не пішов, коли там, то як він буде поводитись зі мною?

— Ходім!

І Ось, і Ріна, і Тота, і самий той Панаєв сиділи в їдальні. Мене познайомили з кабінетним соціал-демократом. Розуму його не встиг помітити, знаю, що він високого росту, узький, рівний, весь час не то ласкаво, не то насмішкувато посміхається. У його довгасте, чисте й рум'яне лице і густе біляве волосся, підстрижене по-руськи. Знаю також, що він сидів коло Ріни на канапі, й вони весь час чогось сміялись. Ріна часто дивилась на його довгим поглядом, і в такі хвилини вони (помітно навіть для других) мовчали. Потім голосно й живо починали говорити.

І щось спільне з Теплою єсть у цієї Ріни! В чому воно, і сам не знаю. Постаті, обличчя інші, а щось єсть. Чи то, може, в характерах, в манері поведження? Ця так само, як і Тепа, лукаво-ніжно часом зазирає в очі й посміхається, вона весь час знає щось дуже-дуже цікаве й приємне, та навмисно мовчить, щоб подразнитись. Тільки ця м'ягча, щось занадто жіноче в ній є. Тепа сухіща, холодніща, дужча.

У Ріни з Панаєвим якісь інтимні відносини. Це видно. І ховає їх більше Панаєв, ніж вона; часом він так соромливо дивився на всіх, що аж по голові його погладить хотілось.

Ось почував себе, видно, не дуже приємно зо мною. Особливо, мабуть, його моя розв'язність ніяковила. Хлопчинка, невже він дума, що я його очима дивлюсь на себе, що я повинен посипати попід главу й сидіти десь на руїнах? Але чомусь не йшов і сидів мовчки,

хмуру, читаючи газету. Балакав власне сам Клим-Клим. Був дуже ніжний з Тотою, весь час цілував їй руку, обнімав за плечі, жартував. Тота ж серйозно, допитливо зиркала на його, відносячись до ласкавости його дуже нейтрально. Навіть, як мені здалося, з деякою цікавістю.

— Слухайте, Ріно! — раптом звернувся він до тої. — Це егоїстично! Ви собі там смієтесь, а ми тут тільки слухаємо. Ідьте до гурту. Петре Петровичу, годі вже вам шопотітись...

Петро Петрович хотів щось одповісти, але тут якраз прийшов якийсь молоденький білявий, кучерявий і рум'яний студент. Побачивши його, Ріна й Ось обоє схопились з місць, а він високо підняв руку й крикнув:

— Єсть!

— Скільки? Скільки? — надзвичайно живо підбігла до його Ріна, так що аж не вірилось, що вона може так легко й швидко бігати.

— Двісті! — голосно й ніби з гордостю сказав студент.

— Кручений! — в якомусь захваті підняла руки Ріна, немов збираючись обняти того Крученого. — Ви, як сказав би Климентій Грегорович, геніальний, знаменитий, незрівняний чоловік! Чуєте, Климчику? Двісті, двісті!

І схопивши, Клим-Клима за борти його піджака, вона кілька раз потягнула його до себе.

— Що двісті? — не розуміючи, спитав Клим-Клим, машинально упіраючись.

— Нічого.

Тим часом Ось підійшов до Крученого, й цей почав йому гаряче й радісно щось шепотіти. У Ося трошки роззявився рот, очі пом'якшали, лице немов розтало, й на йому затлілась тиха посмішка.

— Панове! — закричала Ріна. — Я збираю з вас дань! Прошу! На страйк фабрики Рибоцьких і компанія. Побільше!

І вона, вивернувши, як діти, руку долонею догори, простягнула її до братіка Клим-Клима.

Той помалу виняв гаманець. Очевидно, він для таких цілей не дуже охоче його витягає.

— Скільки ж вам треба? — спитав він ніби жартівливо, але, певно, серйозно тим заінтересований.

— Побільше. Сто рублів!

І, сміючись, Ріна озирнулась до Панаєва.

— Я йому навмисне побільше загилюю, щоб більше виторгувать, — низьким голосом проговорила вона, як на сцені, коли актор говорить "у бік".

Клим-Клим виняв п'ять рублів, склав папірець і поклав на долоню Ріни.

— Сто? — сказала вона.

— П'ятьсот, — кладучи гаманець у кишеню, засміявся Клим.

— Добре. Подивимось... Е, Климчику! Ви, занадто... Давайте ще... Ні? Ну, добре. Завтра, значить, дасте ще. Тепер ви... Виймайте, — підійшла Ріна до Панаєва й так само, тільки ще більше, рівніше витягнувши й перекинувши долонею руку, простягнула її кабінетному соціал-демократові.

Той зараз же й теж ніби жартівливо виняв гаманець і так само поклав п'ять рублів, тільки не паперами, а сріблом.

Ріна мовчки й низько уклонила йому й повернулась у мій бік.

Глупо, розуміється, — але у мене сильно забилося серце. Чого, спитатися?

Знов перекинена догори долоня, рожева й тверда. Голова трохи на бік схилена, й на оранжево-червоних погнутих губах (чи не фарбує вона їх?) — ніжно-хитра Тепина посмішка.

— А ви скільки?

Я засунув руки в кишені вже зарані. Тепер я тільки одкинувся на спинку стільця й проговорив з приємним усміхом:

— А я нічого.

— Як нічого? Так-таки нічого? Ні копійки?

— Ні одної.

Ріна руки ще не приймала й дивилась на мене з тою ж посмішкою.

— Чого ж так? Боїтесь чистоту своїх нових переконань поскоромити? Це проста гуманність.

— Власне, з гуманности не хочу дати! — сказав я, про себе зраділий підказаному нею слову.

— Як з гуманности? — здивувалась Ріна.

Я бачив, як Ось перестав шепотітись з Крученим і почав пильно й хмуро дивитись у наш бік. Мені здалося, що навіть почервонів він.

Ага, хлопчику, почекай.

В одну мить у мене виникла ціла будова.

— Так, з звичайної гуманности, — одповів я, не ховаючи посмішки. Серце ж мені трохи билось, як перед грою.

Ріна пустила нарешті руку. Давно б так, голубонько! Я хитнувся на стулі ще з більшою незалежністю і, проводячи очима по звернених до мене обличчях, сказав:

— Ви все ж таки не розумієте? Добре. Скажіть мені, будь ласка, що ви більше ціните, що вважаєте ціннішим в людині: духовні його якості чи фізичні, матеріальні? Що?

Розумна дівчина! Вона зразу ж учула щось хитре. Одповіла не зразу, щоб не попастись. Але вибачай, мила, мусиш попастися!

— Розуміється, духовні, — сказала вона обережно, ще таки думаючи, чи нема тут якого фокусу.

Ні, любчики, тут фокусу ніякого нема. І я вам зараз покажу, де справді фокуси. Тоді тобі, хлопчику, покажу, як червоніти й дивитись лютим вовком.

— Чудесно! — сказав я. — Духовні.

— Але до чого це? — ще дивуючись, скрикнула Ріна.

— Я вам зараз скажу це. Значить, духовні. Так. Що таке гуманність? Це жалість до обиженого чоловіка, це справедливість, поміч йому, нагорода за обиду. Так? Розуміється. Тепер прошу мені сказати, хто, на вашу думку, цінніший, багатчий духовно: Никодим Стельмашенко чи робітники, всі разом і кожний зокрема? Хто?

— Позвольте, добродію! — скрикнула Ріна, очевидно, зразу зміркувавши, куди я її тягну. — Ви не з того погляду! Так не можна.

— Ні, іменно з того! Тільки з того! — аж скрикнув я, боячись, що вона ухилиться убік. — З погляду гуманности, вселюдської заповіді. Заповіді, добродійки. Прошу не забувать. Гуманність єсть заповідь: бути справедливим, співчутливим до обид і страждань чоловіка. Всякого чоловіка, взагалі чоловіка. В тому й єсть заповідь, в універсальности її, в абсолютности, в вічності. Ви ж не будете доводити, що треба бути трошки гуманним? Навпаки, мабуть, стоїте за якнайширшу гуманність? Так? Та ви не бійтесь, я вас не хочу ловить у словах, я не фокус показую. Так чи ні? Гуманність як заповідь? Справедливість, співчутливість і т. д. Так?

— Ну, так.

— Добре. Ну, так з цього погляду хто цінніший: перший ліпший робітник з фабрики чи Никодим? В смислі духовних якостей, які ви ставите вище над матеріальні? Хто, Ось? Як ти думаєш? Ти повинен краще знати.

Ось дивився на мене тяжкими понурими очима. Він чогось чекав від мене, якоїсь непристойности. Я це помітив, і мене взяла ще більша веселість.

— Тут, розуміється, має бути якийсь софізм, — сказав Панаєв, встаючи й помалу підходячи до нас, видимо зацікавлений. — Але який саме, я ще не схоплюю.

— Софізм не в моїх словах, а в чомусь іншому, — одповів я, не дивлячись на Панаєва.

Ріна, як над загадкою похмуривши брови, стояла й думала.

— Та ви не думайте! — засміявся я до неї. — Говоріть, як ви переконані.

— Це трудно сказати, як я переконана! — аж злегка розсердилась вона. — Я особисто не знаю цього Никодима. Я знаю його як представника кляси. І борюсь проти його як такого, а не як якоїсь особи.

— А-а? А заповідь? А найширша гуманність? Чекайте, Ось знає Никодима особисто. Осипе, хто цінніше?

Я ждав, що він викрикнує: “Никодим гірше всякої пакости, а ти ще гірший за Никодима”.

Але він рівно й хмуро сказав:

— Никодим...

Я знаю, що він згодився сказати для того, щоб побачити, що з цього я зроблю.

Я прийняв немов серйозно його відповідь.

— А коли так, то заповідь гуманности каже мені, щоб я помагав тому, хто більше нещасний і обижений. Я хочу бути послідовним і самим вірним слугою сеї заповіді. А тому, признаючи й сам, що Никодим є найбільш обиженою стороною, не хочу робити йому ще більш зла й прикрости. І на забастовку нічого не дам.

— А-а? О-он як? — перехилиючись і уклоняючись мені всім тілом, розчаровано сказала Ріна. — Ну, це не цікаво.

— Так, неудачний софізм... — також з деяким розчаруванням і навіть жалем до мене сказав Панаєв. А Ось одвернувся й щось сказав Крученому.

— Позвольте! — проговорив я трохи голосніше, ніж треба. — Чому ж софізм? В чому?

— Та в тому, що Никодим виходить нещасним, а робітники щасливими... — посміхнулась Ріна.

— З погляду заповіді, догмата гуманности, з погляду вишости душі над тілом — так! Нещасливий! І йому треба більше помагати, жаліть.

— Тоді, виходить, треба жаліть і любить всякого мерзотника й подлого чоловіка більше, ніж хорошого?

— Іменно! — аж схопився я на ноги (мене, значить, дуже-таки укололо їхнє “розчарування”). — Іменно, мерзотників, подлих, злих, егоїстів треба жаліть, їм треба давати, їм, убогим, бідним, а не хорошим, добрим, багатим. Бо з погляду заповіді справедливости, вічної, вселюдської, тільки це справедливо.

Чого я так спалахнув, не знаю. Думаю, що голод в великій мірі спричинився до того. Не даючи нікому нічого сказати, я закричав далі:

— Та й як, справді, може бути щасливим якийсь Никодим? Як? Як, взагалі, всякі лайдаки, мерзотники, експлуататори можуть бути щасливими? Яке може бути щастя для організма, який губить свої сили, який не розвивається, а вироджується! Як? Не вірю! Як може бути щасливим чоловік, заплутаний сітками всяких приписів, заповідей, умовностей? Та це найбільше нещаслива частина нашого громадянства, ця паршива буржуазія! Це виродки, хилі, нікчемні, ні до чого не здатні. Якого чорта вони щасливі? Никодим? Він щасливіше робітника? Ніколи! Ніколи! Чоловік, який усіх ненавидить, усім недовіряє, весь кипить і вариться, аж клекотить у піні своєї ненависти, чоловік, який в кожному бачить ворога, який всюду робить зло, — цей може бути щасливим? Ні, вибачайте, такого щастя я нікому не побажаю, навіть самому Никодимові. Ні, коли ви признаєте заповідь справедливости, коли служите цьому божкові, коли “душа” ваша стоїть вище тіла, то будьте ж вірними, нелукавими служителями цих божків!

Я почував сам, що розпалився ні з того ні з сього, що цим ставлю себе в смішне становище (я ж мушу нічого не почувати! А про “пробоїну” їм невідомо). Але спинити себе не міг. В цьому нічого, правда, дивного нема — від чоловіка, який за три-чотири доби два рази їв, вимагати не можна володіння собою.

Хтось щось сказав, але я в гарячці добре не розчув. Я бачив тільки, як Ріна засміялась. Цього було досить.

— Ви смієтесь? А позвольте вам розказати один випадок з цього приводу. Випадок з одним моїм товаришом.

(Смілості сказати, що це було зо мною, у мене все ж таки не вистарчило!)

— Цей товариш... було це років сім-вісім тому назад. Знаєте, в часи, коли була переоцінка цінностей. Я не знаю, чи через переоцінку це з ним трапилось, чи чого инчого. Чужу душу трудно пізнати, та й свою не легко. Ну, от. Це був молодий хлопець, молодий, не хворий, ну, й з нахилами чесними. Може, навіть занадто... чесними. А втім, це й молодостю можна пояснити. Знаєте, бувають іноді такі молоді хлопці, які конче хочуть мати всю правду в руках. І не трошки, а всю як є, до кінця. Це зрозуміло: сил багато, хочеться на всю розмахнутись, побороти перепони життя, а для цього спочатку треба добре упертись ногами, ґрунт мати. Ну, от такого ґрунту шукав і той мій товариш, щоб, значить, твердо упертись. Так я собі тепер обьясняю. Може, й через инче щось. Клим, у тебе є папіроса? Дай, будь ласка... Ну, от. А головне... Ну, може, не головне, але того товариша мого займало в той час як раз питання справедливости...

Клим подав мені цигарку, й я хапаючись закурив. Чого я хапався, чорт мене зна, — всі сиділи тихо й ніхто не збирався мене перебивати. Навіть не тихо, а немов трошки злякано, сконфужено. Мені, мабуть, це кинулось в очі, бо, закуривши, я з смішком сказав:

— Вам, здається, скучно й трошки дивно мене слухати?

— О, ні! Що ви? Просимо. Будь ласка.

— Ну, просите чи ні, а я все одно скажу. Скажу не для того, щоб... Скажу, щоб ви... А зрештою, все одно для чого! Ну, хоч би для того, щоб ви не лицемірили перед своїми божками. Може, навіть несвідомо лицемірили. А щоб служили їм так, як той мій товариш. Він то вже не хотів лицемірити, от в цьому й була вся біда. Він хотів бути справедливим не так собі, трошки, як прийнято, а як слід, весь, у кожному своєму помислові, вчинкові, скрізь і завжди. І знаєте, до чого він дійшов? Я вже не кажу про те, що він майже не їв, — бо несправедливо ж їсти добре, коли знаєте, що другі пухнуть з голоду. Це ще нічого, всі революціонери так жили й думали. Він почав мучитись тим, що розумніше за других, що здоров'ям дужчий, що моральніший, що більше знав. Він так, пам'ятаю, казав: “Несправедливо, що один має великі матеріальні маєтки, а другий нічого не має. А хіба справедливо мати духовні маєтки в той час, коли инчі не мають?”

Пам'ятаю, років через кілька в Росії підняли солоденькі критики страшенний гвалт, коли Андреев написав оповідання “Тьма”. Ви, розуміється, знаєте це оповідання. І, напевно, так само гвалтували. Пам'ятаєте, там герой каже: “Стидно бити хорошим. Потушім свої фонарики”. Солоденькі демократи, які оперують словами, тільки словами “правда”, “добро” і таке инче, зараз підняли зойк: “Ай, Андреев кличе до тьми! Ай, Андреев кличе до звирячих інстинктів, до низького, злого. Він добро і правду принижує”. Пустопорожній зойк! Пустопорожній, бо ті солодкуни ніколи не вдумувались в ті слова “правда”, “добро”, “справедливість”, вони шаблон тільки знають, а живуть ... Е, к чорту цих телят. Ніякої тьми Андреев не проповідував, от що! А була тут тільки ця сама справедливість, справедливість вся, до кінця, у всьому. Розумієте, у всьому і скрізь. Бо коли справді я вважаю несправедливим мати матеріальні багатства, то з якої речі справедливо мати духовні? Ті духовні, які якраз найцінніші, які, власне, й роблять чоловіка щасливим? Що ж за комедія, що

за обман, за одвожування уваги вбік, на неважне? “Стидно бити хорошим, коли хочеш бути справедливим! По заповіді — справедливим!” Коли вийшло це оповідання, я згадав про свого товариша. І це, я вам кажу, просто нещасний, воістину нещасний хлопець був. Серйозно говорю: йому було соромно, що в його нема сифіліса, туберкульоза, що він уміє читати, що розуміє музику. Він кроку ступить не міг, щоб не подумати: “Я от хожу, а другі й ходять не можуть”. Але, з другого боку, він тут же собі казав: “За те ті мають щось інше, чого в мене нема”. Але знов: що саме вони мають? І чи мають настільки, щоб урівноважитись ним? Щоб заспокоїти його справедливість? І як це перевірити? Як знати, коли треба почувати себе справедливим і коли ні?

Справжнє божевілля, я вам кажу! І що, справді, такому чоловікові лишалося? Що? Розуміється, погасить свій фонарик, спуститись якомога нижче, щоб не почувати себе ні в чому вищим над ким-небудь. І те саме мусять зробити оті крикуни про справедливість, правду, що гвалтували на Андреева. Те саме мусите ви зробити! Справедливість так справедливість! І замітьте: чим такий хлопець ширіший, чим жагучіше він хоче служити своїм божкам, тим більше він мусить зникнути, тим більше вони його спутають, знесилять, зроблять його нікчемним! Тим солодким крикунам, які не дуже-то справді боліють тими правдами, які, може, ніколи й не думали про те, як треба чесно жити, тим легко кричати. А тому, хто дійсно хоче тої правди, тому не так легко знайти її. Скільки тепер єсть таких, що плюнули на всіх цих божків, лягли в болото, погасили свої фонарики й знати нічого не хотять. Нема, мовляв, нічого, все дурниця й чорт усе забери.

Не знаю, яке вражіння на них зробили мої слова. Та й не для вражіння я говорив їм. Тоді, може, так і думав, але тепер знаю, що через підлоту свою, для неї говорив! Мені хотілось оправдатись перед ними! От чого мені хотілось. Я всіма силами своєї брехливої душі бажав показати їм, от, мовляв, який я, от через що я не даю на страйк. А ще тут же виявити їм, що вони не мають права бойкотувати мене.

Що вони не повірили про “товариша”, то це, здається, не підлягає сумніву. Видно хоч би з того, як Ріна задала мені оце питання:

— А ви ж самі як думаете?

Серйозно задала, не сміючись, не для того, щоб піймать мене. Пожаліла!

Але я їй же й одповів:

— Що я думаю, це для вас ніякої ціни не має. Я — що?.. Нуль. Ні, що ви думаете, ви, справедливі, моральні, оборонці божків правди й добра. Що ви можете сказати, як прийде до вас от такий юнак і скаже: “Я хочу жити чесно, я хочу мати твердий, певний, самий певний ґрунт під ногами. Я хочу не сумніватись, дати своїм силам простір”. Ви все знаєте, ви других судите й караете, ви гордо не подаєте руки всяким зрадникам і падлюкам, що ви скажете такому? Будь чесним? Будь справедливим? Будь якомога справедливим? Так? Але ви бачили, що з цього може вийти, коли юнак повірить вам і буде старатись якомога чесніше виконувати ці заповіді? Та ви бачите, що безсердечніше, жорстокіше, глупіше не можна знайти від чоловіка, який захоче бути до кінця, до останнього кінця послідовним і вірним вашим божкам?!

— А що ж є? — раптом аж ступив до мене Ось, страшно блідий і з такими фосфорично-блискучими очима, що навіть я звернув увагу. — Що ж є? Брехня, несправедливість, нечесність, грубі інстинкти? Так? Говори ж!

— Ні, ти говори! — крикнув я, тепер повернувшись просто до його. — Я не маю чого говорити. Ти говори. Ти учи. Ти маєш право!

— Те, що ти говориш, — не слухаючи мене, крикнув і він, — говорить і... знаєш хто? Знаєш? Никодим! Він також говорить, що правда, брехня, справедливість, несправедливість — це все тільки принада для риб. Одну можна піймать на правду, другу на брехню, третю на

справедливість. Для його правда — теж божок з одбитим носом, як ти говориш в одних своїх віршах. Теж!

Мене завжди дивує, як в мозку (правда, палаючому) в одну мить, коротку, як кліпання ока, може зразу построїтися ціла теорія, ціла армія думок, часто таких струнких, ніби їх перед тим муштрували з місяць. Так у мене в той мент виникла така армія.

— Никодим? — все так само скрикнув я. — Никодим так думав, як я? Ні! Як я думаю, знов кажу, про це не будем говорити. Я нічого не кажу. Не думайте, мої панове, що я це розвів тут, щоб перед вами в чомусь виправдатись, щоб щось доказати. Я плюнув би собі в морду, коли б хоч на хвилину мав цей намір. Про себе я ні з вами, ні з ким инчим говорити не маю бажання. А от як думаєте ви й як дума Никодим, це инча річ. І ви знаєте, мої справедливі й високоморальні жерці божків, що цей самий Никодим дуже близький до вас! Ні? Ні? Прошу. Ти говориш, що він не визнає ні правди, ні неправди? Не вірю! Він визнає й те, й друге. Він чудесно знає, що робить іменно неправду, знає навіть, що йому буде колись за це кара. Ти дивуєшся? Вірять. Не дурно він, казала мама, цілі ночі простоє на колінах у молельні перед іконами. Тут уже не показне, не глум. Його ніхто тоді не бачить. Вірять він! Правда, плює й на віру, і на кару, плює на все, ненавидить, а вірять. От так, як деякі розпропагандовані селяне, що не вірять, немов, в Бога. Вони не вірять, а бунтують проти Бога: плюють на ікони, запалюють цигарки з лямпадок, сміються з святих, з ангелів, з Бога. Але це тільки бунт, одчай, а в душі у такого бунтаря одночасно в цей же мент живе холодок жаху за своє кощунство, й він з хвилини на хвилину жде кари. Він її прийме, може, з глумом, з люттю, на злість караючому Богові й казатиме, що ніякої божої кари тут нема, а в душі він все ж таки вірить і знає, що це зробив ніхто як Бог. Так само й з Никодимом. Він бунтує тільки проти правди й справедливості, проти божків, він ненавидить їх, але в один який-небудь день раптом все кине й піде в монастир. Що й буває часто. І ти можеш все кинуть і піти в монастир. Мусиш навіть. Мусиш, коли хочеш справді бути до кінця правдивим!

Я вже зовсім не володів собою. З моєї пробоїни вулканом викидався вогонь і лава хворого гніву.

— Ти тут щось мимрив про інстинкти, — закричав я далі, невідомо як згадавши його слова. — Але що ти знаєш про інстинкти, що ти можеш знати про ці сили? Що? Слова, одні солоденькі, паршивенькі слова отих крикунчиків. “Інстинкти, грубі інстинкти”. Ух, ви! Та як би ви хоч раз подумали, з кров'ю подумали над цими “грубими” інстинктами, ви б... Ти коли-небудь був голодний? Був? Говори, ти був? Знаєш, що таке цей інстинкт? Знаєш, як він може здутти к чортовій матері всіх ваших божків? А спитай от... хоч би його... — махнув я рукою в бік Кліма — що робить інстинкт до дітей? ти ще пискля, знаєш ти це? Писклята ви всі, солодкі крикуни! Ради ваших нещасних, брехливих, шкодливих божків ви запльовуєте, лицемірно, безсило запльовуєте те, що є єдино певне й тверде в людині, оті самі інстинкти! Замість того, щоб дивитись на них прямо, щоб виховувать їх, розвивать, ви плюєтесь і хочете бути жерцями!

Хтось щось іронічно протягнув. Що саме, я не розчув, але мені досить було іронії.

— Так, так, жерцями! — заревів я, весь всередині дріжучи й палаючи. — Ви навіть не соціалісти. Які ви соціалісти? Які? Через що ви смієте так називати себе? Що не визнаєте приватної власності й порядків сучасного ладу? Так? Але ж ви самі, самі укріплюєте сей лад, сю приватну власність. Ви всею душею стоїте за те, що охороняє й укріплює їх. Ви стоїте за заповіді, які тільки для цієї охорони й укріплення витворені. Хто дав заповідь “не крадь”? Хто? Коли? Той, хто вперше украв, хто зруйнував комуну, хто боявся, що одберуть у його награвлене. Як же ви не помічаєте, що одною рукою тягнете соціалізм за голову, а другою за хвіст? Ви думаєте, від цього він посується наперед?

— Значить, можна красти! — з цікавістю спитав Клим.

— “Можна, не можна!” — визвірився я на його. — Хто тобі говорить, що можна? Хіба я говорю “крадь” замість “не крадь”? Ти неодмінно хочеш заповіді? Коли заповідь “не крадь” не годиться, значить, мусить бути друга заповідь “крадь”? Ніяких заповідей! Не в тому річ. Коли ти, чи хто инчий, соціаліст, себто борець за новий світ, за нові цінності, за знищення для [зла] сучасності, то ти не повинен служити тому, що зберігає це зло заповіді. Мораль ваших караючих божків служить цьому злу.

— Ага! Значить, нова мораль?

— Так, нова! Нова! Мораль тих, що боряться з старим. Я круто повернувся до Ося.

— А ти, робітник, марксист, борець за нове, чого ти так старанно упадаєш коло цих божків? Чому ти так стараєшся зберегти те, що віки душить тебе? Чого ти корчишся від того, що не можеш догодити як слід божкам своїм? Чого? Ти ж брешеш батькові, матері, мені, усім, ти обманюєш і нас, і себе, і всіх. Ти — лицемір! Ти хлопчик маленький. Ні, ні, ти тепер вислухай мене! Ти мусиш, чорт вас забери, вислухати. Я слухав. О, я слухав вас! Ти, я тобі говорю, хлопчик! І більше нічого. Чуєш? Але ти служи, служи божкам! Служи їм якомога старанніше, чесніше! Це найкраще средство побачити їх як слід! Це найкраще средство одкинутись од них і свого шукати. І будеш ти шукати свого! Будеш, мусиш! Побачиш ти колись, що твої божки тільки брехня, а суть те, чим ти живеш, оте, ради чого ти зражуєш божкам, ота твоя любов до батька, матері, до Антошки, оті самі інстинкти, які ти опльовуєш. І на них ти будеш будувати своє! Становище робітника, становище пригнобленого, інтереси твої й твого класу, розум твій примусять таки тебе плюнути в пику всім божкам. Обіцяю тобі! Ці самі інстинкти, розум і інтереси класу утворили пануючим божків для їхнього панування. Так само вони утворюють робучому класу те, що знищить божків. Будьте певні, що утворюють! Хочете ви цього чи не хочете смієтесь, чи не смієтесь, а будуть часи, коли соціалісти не заповідям, не мертвим догматам служити будуть, а розвитку й зміцненню тих самих інстинктів, з яких тепер вони сміються разом зі своїми лицемірними вчителями-жерцями. Так, так, інстинктам, тим великим прекрасним силам, які дали нам все, — і любов, і ненависть, і поезію, і організацію, — які тільки...

Але тут трапилось найгідче, найганебніше зо всього, що я наробив у той вечір. Під час моєї дикої промови у кімнату кілька раз входила служниця. Вона щось вносила, здається, самувар, посуд якийсь. Я її бачив, але не помічав. Тепер пригадую, що навіть пильно дивився, як вона обережно ставила самувар на стіл, і ще, пам'ятаю, прикрила його блискучою канфоркою з чорненьким гудзиком зверху. І вмить мені щось дуже стиснуло горло, й я несподівано для себе й для всіх замовк посеред фрази, забувши все й тільки дивлячись неодривним, замагнізованим, чисто фізичним поглядом в один пункт, а саме на тарілку, яку поставила на стіл служниця і в якій у порядку кружка лежала нарізана шинка, ковбаса, сало й таке инче. В один мент рот мені наповнився слиною, живіт стиснуло, а горло почало раз за разом глутити слину. А головне, що я не міг одвести очей від тарілки. Я ж зараз же спіймав себе, в той же мент, як подивився; навіть почув уже, що кров мені почина заливати лице, що всім видно й мій прикутий погляд, і спазми горла, і червоність сорому за це, — все я розумів, і все ж таки стояв і дивився. І в той же час чув, як стало тихо, як всі мусять на мене дивитись, як страшно й гидко те, що зо мною робиться.

Розуміється, я инакше й не міг зробити, як зробив. Шарпнувшись, я майже вибіг з кімнати, вилетів у сіни, схопив свій плащ та картуз і вийшов. Це, я признаю, було найкраще, що я мав і зробив за весь цей вечір. Коли б я зостався, коли б схотів замняти, о, це була б така мука і їм, і мені, що я не знаю, що б я потім зробив.

Але цим не скінчилось.

Не встиг я пройти й з півквартала, як почув за собою чийсь швидкі кроки. Я не думав про те, що хтось з них побіжить за мною, але тільки почув ходу, зразу весь так і став на дибки, ніби тільки й чекав, що це буде.

— Вадиме! — хрипло й задихано, несміло гукнув позад мене Ось.

Я не озирнувся. Не того, що не хотів, а тому, що від злости, ненависти проти Ося не міг схопити, що саме йому крикнуть. І не того була ненависть, що він тоді мене одпихнув як брата, о, ні, даю собі слово, що не того. А того, що він у таку хвилину побіг за мною, що хотів у таку хвилину дивитись на моє лице.

— Вадиме! — ще ближче й ще несміліше покликав він. Я круто, раптово повернувся до його.

— Що тобі треба?!

Я таким голосом крикнув, що люди кроків за тридцять від нас як ошпарені озирнулись. Звощики повернули голови, якась панна злякалася. Але що мені до панн було, до звощиків?

— Чого треба? Милостиню мені подать біжиш? Милостиню?

Ось стояв і винувато, жалько, з болючим лицем мовчки дивився мені прямо в лице.

— Ну, чого тобі? Кажі? Ну, ось я тут, я, Вадим! Що тобі?

Але він так само стояв і, нічого не кажучи, дивився страждаючими, застиглими й прохаючими очима.

Та звичайно, що ж було говорить? Що? Ясно, в чому річ.

Я не знав, що мені зробити, що крикнуть йому в це винувато зтихле лице. О, як я його ненавидів у ту хвилину! Давно вже я не переживав такої лютої, такої болючої злоти й ненависти.

— Чого ж ти мовчиш? Що ти хочеш, говори? Милостиню? Давай, давай. Ну, давай же! Виймай. Чи, може, грошей не хочеш дати, а тільки погодувати мене? Ходім, ходім.

Присягаюсь, я тільки від ненависти зробив те. Я вже не почув голоду, абсолютно ні. Я в той мент, може, для того й побіг у двері якогось ресторанчика, щоб там шпурнути у лице Осеві його котлетою.

Я так полетів у цей ресторанчик, так розштовхував прохожих, що Ось мусів тільки бігти за мною.

Кинувши плащ на один стілець, я гепнувся на другий і крикнув льокаєві:

— Їсти! Що маєте?

Він вражено почав щось бурмотіти. Але я того не слухав.

— Все одно! Несіть що хочете. Тільки швидче, в одну хвилину!

Мабуть, у мене, та й у Ося, був вигляд не зовсім звичайний, бо й льокаї, і публіка так і витріщились на нас.

Ось сів проти мене. Очевидно, він не ждав такого вибуху. Лице його було розтеряне, злякане, зовсім таке, як колись у дитинстві, коли я його за що-небудь вичитував. Очі десь розгубили свою скупченість, суворість. Вони бігали за кожним моїм рухом.

А я... От тут ще одна підлота! Я вже комезився. Гнів мій уже остигав, — від чого, я не знаю, — але не міг же я так швидко заспокоїтись. Я мняв серветку, стукав пальцями по столі, сопів носом, усилено, навмисне сопів! Мерзота, одним словом!

Коли льокаї приніс мені якесь м'ясо, я буркнув Осеві:

— Не дивись на мене.

Запах ресторана, запах їжи вже зовсім приглушив мене, я забув навіть про сором. Коли б тепер мені хтось не дав того м'яса, що лежало переді мною, я б того чоловіка міг і убити, і впасти перед ним на коліна, й цілувати йому чоботи, щоб оддав.

Ось хапливо вийняв з кишені газету й почав читати. Він ще ні одного слова не сказав мені, а поки я їв, ні разу не одвів погляду з газети.

Їжа мене розслабила. Щоки почали горіть, очі стали важкі, немов їх щось видушувало з черепа, на душі ж стало мерзотно, як після найгідчого вчинку, якого нічим не поправити.

— Так... — сказав я, одкидаючись на спинку стільця і дивлячись на Ося.

Він зараз же відвів голову й хутко глянув на мене. В очах його я спіймав допитливість, — що, мовляв, як ти тепер?

Я засміявся.

— Що? Задоволений? Може, ще й грошей даси мені?

Про гроші я вже сказав свідомо. Все одно: зробив одну мерзоту — валяй далі.

— У мене є рублів десять, більше нема, — несміло сказав він.

— Давай десять.

Ось поспішно вийняв гаманець і висипав усе, що там було. Не рахуючи, він підсунув усю купку срібла й мідяків до мене. Я забрав усе в жменю й поклав у кишеню.

— Так. А тепер ти вже, може, ждеш, що я покаюсь, припаду к вашим святим стопам? Га? Вибачай, голубчику, це я в тебе позичив. Чуєш? Так і знай. Я потім все порахую і, коли хочеш, то й з процентами тобі верну...

Ось тільки нахилив голову і почав складати свою газету. Він великодушніше за мене й розумніше.

— І все ж таки на страйк не дам ні копійки! — додав я.

Тут Ось якось підібрався, твердіше глянув на мене й проговорив:

— Ніхто у тебе й не вимагає.

— Ну, розуміється, у мене!..

— Я не так сказав. Я говорю, що ніхто й не вимагає, — ще твердіше й холодніше поправив Ось.

— Добре. Хай! — сказав я і покликав льокаю.

На улиці я зараз же хитнув йому головою й повернув у другий бік. Він теж хитнув і пішов просто.

Не знаю, чого мене так болоче потягнуло зараз же до батьків, з такою солодкою, з такою журною теплотою! Невже від м'яса, яке п'янило мене і розварювало?

Але цей вечір ніби спеціально склався мені з ріжних казусів.

На підвіррі Рибацьких, перед дверима тої самої квартири, з якої викидали Саламандру, знов стояла невеличка купка людей і зазерала в вікна помешкання. Говорили вони пошепки й боязко.

Я хотів підійти ближче, але в сей мент із дверей квартири вийшов Стьопка. Студентський картуз, як перевернута підставка бокала, стирчав йому аж на потилиці. Маленькі, паршиві, як дві білі воші, оченята злісно й непокійно ворушились.

— Я вам покажу! — зупиняючись на порозі й говорячи так, щоб було чути й на двір. — Шантажами тут мені зацікавляються? Я двадцять чотирі години в тюрму одправлю. Сволочі паршиві! Тоже, знають, куди стрілять.

Я підійшов ще ближче й зазирнув через плечі людей у помешкання. Біля столу сиділа худенька дівчинка і пальцем, складеним кутом, витирала очі. Коло неї стояв старенький чоловічок з розтерганим, зляканим лицем і не кліпаючи дивився до дверей, — мабуть, на Стьопку. Тут же, коло дівчинки, затуливши лице фартухом, зігнувшись на стільці, плакала якась жінка.

Стьопка вилаявся матюком, грюкнув дверима і вийшов. Я пішов за ним. Зачувши коло садка мої поспішні кроки, він повернувся таким рухом, як люди, що ждуть нападу, і став дивитись. Але, впізнавши мене, зрадів і мало не обняв.

— А-а, Вадим Трохимович! Це ви? До нас? До своїх старих? Чули, як я тут воював? От сукині сини!

Його поведження зо мною здивувало мене. Але я на дивування не мав часу — мені хотілось знати, що там сталося у тому помешканню, чим міг провинити перед Стьопкою той старенький, зляканий чоловічок.

— З ким же то ви воювали? — спитав я в тон йому.

— Та розумієте, які падлюки. Хтось їхню дівчинку знасилував, чи просто взяв. А вони на мене. Розумієте?

Шантаж! Вона до мене прибігала разів зо два, я їй давав роботу. І от тепер... Ха! Ну, брат, смієся! Я вас в двадцять чотирі години...

— А що ж дівчинка каже?

— Нічого не каже. Плаче! Не каже, хто. Ну, та вони її підучать. Я певний, що на мене скаже. Ну-ну, нехай! Побачимо. Хай спробують. Ми знаємо, де таких дівать. Ого!

— А велика дівчинка? Год скільки?

— Дванадцять, тринадцять, чорт її там знає.

І він додав складного матюка. Ми йшли садком до ганку. І в мене раптом аж замерло в грудях від приступу ненависти до сеї паскуди. Взять, схопить його за лацкани його паршивої шинелі, піднять угору і ахнуть об мерзлу доріжку, щоб тільки квакнув і випустив свій смердящий дух!

— Ну, а ви як? Казала Тепа, на службу до нас? Давно пора...

Як у мене вистарчило сили мовчки повернутись і піти назад, не знаю. Що він собі подумав, я плюю на те. Але ж Тепа, Тепа! Значить, вона повірила, що я візьму ту службу?! Навіть всім розкаже як факт? І цей повірив? І навіть сумніву нема в його дегенеративній голові, що я їхній? О, мої високоморальні жерці божків, ви здорово мститеся за образу ваших злих, жорстоких, бездушних ідолів!

Але й на цьому ще не кінчився цей вечір. Я все ж таки хотів побачити моїх старих. Прийти до них я вже не міг: я не міг бути таким, щоб не дати їм тривоги, непокою. Я рішив пройти садом на той бік будинку й зазирнути до них у вікно. Зазирнути, подивитись, що вони роблять і піти.

Батько лежав на ліжку. Лиця його я не бачив. За столом сиділа мама з окулярами на кінчику носа і читала вголос. Що читала, я не міг почути, доходило тільки глухе бубетіння. Але я знав і так: Євангілля.

Тихо, на шпиньках одійшовши, я прокрався під вікнами Стьопки, обминув половину Тепи і знов звернув у садок. На зустріч мені по доріжці ішли Тепа і той красунь її. Я заховався в кущі і присів. Вони пройшли повз мене мовчки і помалу. Так ходять, коли хтось має дати відповідь. Хто з них мав її давати, і чи мав, я не знав. Але, сидячи в кущах, я подумав так собі, з одчаю й гидоти своєї подумав: “Продатись хіба цій? Дасть п'ятьсот рублів чи ні?” І ще те добре, що хоч тут же й засоромився; не від продажу, о, ні! А того, що занадто себе ціню. Я потрібний їй? Навіщо? Хіба я не знаю, чого вона хитрує коло мене? Зімнять мене хоче, покорити під ноги свої. Як я смів її образити? Значить, я не мріяв про неї, ідучи сюди? Я не тріпотів, не замірав? Хоч би я їй і запропонував покоритись їй за п'ятьсот рублів, хіба вона їх дасть мені? О, тільки вчує, що на цім мене можна тримати, то вже себе покаже! А, к чорту її!

І нарешті, Саламандра. Я їй дав два рублі за квартиру і двадцять копійок позичених. Недбало кинув, що забув, та добре, що випадково згадав. Вона гроші взяла, але сказала:

— Могли й не давати. Комната стоїть сім рублів. А ми вам дали за десять.

Признаюсь, я здивовано подивився на неї. Вона ж одійшла до печі, щось сердито відсунула й знов проговорила своїм металічним, калікуватим голосом:

— А батькові не вірте. Все бреше. Вів багатий, дрян.

Я мовчав, немов зайнятий закурюванням цигарки, яку поспішно виняв.

— Він має, та все склада.

— Нащо ж він склада? — швидче з делікатности спитав я, ніж з цікавості.

— Він зна, нащо. Такого чоловіка тільки втопить треба. Він хоче взяти собі з вихователського дому дитину, для неї й ото склада! І з мене знущається, що не матиму дітей. Ну, нічого, нехай знущається, побачимо, як буде.

Я більше не знав, що сказати, і, вражений усім цим, вийшов з кухні. Особливо тяжко було дивитись на її очі. Та взагалі на всю її. Чи вона коли вмивається?

От хотів би я подивитись, як ці високоморальні пожаліли б цю істоту? Написали б статтю про добро і правду? Хотів би глянути на тих естетів, революціонерів, які гремлять про переоцінку цінностей, про нові розуміння краси. Як би вони тут обійшлися? Знищили би вони старі поняття і обняли би це карлючковате, страшне тіло, доторкнулися б губами до закислих очей? Дали б їй дитину? На коліна я впав би перед таким, рабом би його був безодмовним, коли б він міг цю дійсно обижену, цю глупу, злу, намучену й безмежно самотню істоту полюбити. Не полюбить навіть, ні, приставиться тільки, пожаліть, дати їй хоч на рік свого життя. Не треба все, не треба душі класти за свого цього ближнього, рік дати їй трохи того, що дають Тепам, Рінам, Тотам. Ні, навіть і не це, а просто бути з нею, сказати їй на день десять слів, умити її, сказати, чи дорога сьогодні капуста на базарі. Хіба я був самотнім? Хіба самотні ті, що сидять все життя в одиночних камерах? Ті, які зв'язані в минулому, сучасному й будучому з мільйонами людей? От самотниця!

Вона все стукала чимсь там у себе, а тепер, мабуть, спить на тапчані, зкорцюбивши моторошне тіло своє на дошках. Ляжу і я.